

Dr hab. Małgorzata Wrześniak
Uniwersytet Kard. Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie
Mgr Katarzyna Szymańska
Muzeum Sportu

Dylematy współczesnej edukacji kulturalnej

*„Jeśli więc, we wszystkich dziedzinach, triumfem życia, jest twórczość
czyż nie mamy prawa przypuszczać, że życie ludzkie
ma swoją rację istnienia w takich procesach twórczych,
które mogą w odróżnieniu od twórczości artysty i uczonego,
dokonywać się w każdym momencie i u wszystkich ludzi;
tworzeniu siebie przez samego siebie, powiększaniu osobowości
dzięki wysiłkowi, który wytwarza wiele z małego, coś z niczego
i nieustannie pomnaża istniejące bogactwo w świecie”.*

(Henri Bergson, cyt. za Wojnar, 1999, s. 27)

Przemiany kultury, jakich jesteśmy świadkami stawiają nie lada wyzwanie edukacji i praktyce pedagogicznej. Panuje powszechne przekonanie o kryzysie kultury wysokiej, której wartości podstawowe jak dobro, prawda, piękno są deprecjonowane z jednoczesnym podniesieniem znaczenia materialnej wartości rzeczy, jako nadrzędnej (szerzej na ten temat zob. Ritzer, 1997; Baudrillard, 2005; Barber, 2009; Peeters, 2010).

Procesy globalizacji, o których skutkach tak sugestywnie pisze Margueriete Peeters (2010) powodujące zanonimizowanie społeczeństwa, brak rzeczywistych relacji międzyludzkich zastępowanych przez wirtualne, utrudniają w sposób znaczący wychowanie młodego pokolenia. Konsumpcjonizm, wirtualizacja życia społecznego, brak dialogu międzypokoleniowego, infantylizacja dorosłych, szeroko pojęty pluralizm światopoglądowy powodują, że trudno jest sprostać podstawowemu celowi edukacji kulturalnej, którym jest socjalizacja człowieka i dostosowanie do istniejących warunków społecznych. Nie trzeba nikogo przekonywać do oczywistej tezy, iż wrażliwość edukacji na przemiany kulturowe jest jednym z fundamentalnych warunków przyszłego wychowawczego sukcesu, a co za tym idzie sam proces edukacji i wychowania dotknięty zostaje tymi samymi problemami, z jakimi boryka się współczesna kultura. Nie sposób ich w procesie wychowania wyeliminować, ponieważ wszyscy (także i dorośli) w różnym stopniu im podlegamy. Należy w procesie edukacji stawić im czoła próbując przeciwdziałać wspomnianym przez wielu badaczy współczesnej kultury zagrożeniom. Alternatywnym rozwiązaniem może być dokonanie refleksji nad rolą edukacji kulturalnej w wychowaniu człowieka. Rozumianej jako nauczanie, dzięki któremu dokonuje się identyfikacja wartości, dająca możliwość ich wyboru na poziomie jednostkowym jak i zbiorowym.

Należy wspomnieć, iż termin edukacji kulturalnej jest pojęciem szerokim i niejednoznacznym. Katarzyna Olbrycht przytacza trzy znaczenia tego pojęcia, podaje, że w powszechnym rozumieniu edukacja kulturalna: „obejmuje edukację dotyczącą bliżej nie definiowanej kultury” (Olbrycht, 2000, s. 22) bazując na założeniu, iż kultura jest wyłącznie zjawiskiem pozytywnym. Drugim równie powszechnym

rozumieniem wspomnianego terminu jest edukacja młodych ludzi „do kontaktu (głównie odbiorczego) z tradycyjnie wyodrębnionymi dyscyplinami sztuki, (...) do korzystania z propozycji oferowanych w tym zakresie przez różne instytucje kulturalne” (tamże). W końcu autorka wyróżnia definicję edukacji kulturalnej sformalizowaną przez program UNESCO w 1988 w tzw. programie Dekady Kultury, który postulował: „uznanie kulturowego wymiaru rozwoju jednostek i społeczeństw, umocnienie i wzbogacenie odrębności kulturowych, rozszerzenie uczestnictwa ludzi w kulturze, rozwijanie międzynarodowej współpracy w dziedzinie kultury” (Olbrycht, 2000, s. 23). Należy zwrócić uwagę, że w literaturze podmiotu - w związku z podanymi wyżej definicjami – pojawiają się dwa podobne lecz różne terminy stosowane niekiedy wymiennie: wychowanie estetyczne i edukacja kulturalna. Można przyjąć, że oba oznaczają proces kształtowania jednostki przez kulturę ale i do kultury (Lewartowicz, 2015, s. 20). W ujęciu Janusza Gajdy celem edukacji jest: „dążenie do osiągnięcia pełnej, harmonijnej, uspołecznionej, odpowiedzialnej moralnie, kreatywnej i autonomicznej osobowości, wykorzystując dobra kultury i tkwiące w niej wartości - przeżywane, interioryzowane i wzbogacane przez kreowanie także nowych wartości” (Gajda, 2006, s. 187). Irena Wojnar podaje, że edukacja to ewolucja istoty ludzkiej w toku całego życia, obejmuje więc wszystkie jego etapy. Można przyjąć, że jej celem jest integralny rozwój człowieka w aspekcie umysłowym, fizycznym, afektywnym, moralnym i duchowym. Proces ten obejmuje nie tylko przekazywanie wiedzy i umiejętności oraz wartości kultury, lecz także inspiruje postawy twórczej. To także integracja jednostki z życiem kulturalnym społecznym danej wspólnoty (Wojnar, 1998, s. 30). Dzieżymir Jankowski rozróżnia trzy fundamentalne dziedziny edukacji kulturalnej: edukacja humanistyczna, edukacja estetyczna i uczestnictwo w kulturze symbolicznej (Jankowski, 1999, s. 44).

Edukacją humanistyczną można nazwać kształtowanie w osobach ich człowieczeństwa. Kształtowanie to wymaga poznania, zrozumienia i przeżywania kultury z uwzględnieniem jej dziedzictwa oraz aktualnego kontekstu. Uwzględnia także obecność fundamentalnych wartości humanistycznych, ma także pobudzać do ich afirmacji (tamże). Realizacji tak pojmowanej edukacji kulturalnej może sprzyjać działanie w oparciu o przyjęcie zasad: Po pierwsze: akceptacja wspólnoty ludzkiej, otwartość w podejściu do siebie nawzajem, autentyczność, zdolność do współodczuwania i zrozumienia. Po drugie: nadrzędność kategorii „być kimś” wobec „mieć coś”. Po trzecie: przyznanie prymatu wartości wartościom wyższym nad wartościami instrumentalnymi. Po czwarte: przyznanie prymatu wartościom nad korzyściami i ostatnie: zorientowanie na poszukiwanie w różnorodności kulturowej trwałych, uniwersalnych wartości (Lewartowicz 2015, s. 24). Zadania wyznaczane edukacji humanistycznej określić można, jako złożone i trudne do wykonania. Powinna ona kształtować wrażliwość na odbiór wartości, holistyczne spojrzenie na udział kultury w życiu człowieka, wzbogacać kreatywność i rozwijać wyobraźnię, w końcu wzmacniać poczucie tożsamości narodowej i kształtować postawę patriotyczną. W kontekście społecznym zaś pomagać w dialogu międzykulturowym, popularyzować ideę pomocniczości i współdziałania. A co najważniejsze pomagać w rozstrzygnięciu dylematów powstałych w obecnej kulturze, które dotyczą hierarchii wartości przyjmowanej przez współczesnego człowieka (tamże). Odwieczny dylemat wyrażający się w pytaniu „BYĆ czy MIEĆ?” implikuje kolejne jak: Dobro wspólne czy dobro własne? Rodzina czy kariera? Litera czy duch prawa? Rozum czy serce? Nauka czy wiara? Człowiek współczesny zмага się z

wieloma trudnymi wyborami. Świat dostarcza mu hedonistycznych pokus, a hołdowanie przyjemnościom niejako wpisuje się w normy obowiązujące we współczesnej kulturze konsumpcji. Intensyfikacja wrażeń i doznań jest pożądaną na niemal wszystkich płaszczyznach życia człowieka, jako podstawowy warunek osiągnięcia szczęścia i zadowolenia. Nic dziwnego, że rygor samokontroli i narzucenie dyscypliny jawią się, jako postawy heroiczne (Barber, 2009; Lindstrom, 2009; Wrześniak, 2011, 2012). Edukacja kulturalna zaś – jakbyśmy jej nie definiowali – ma służyć rozpoznaniu wartości i właściwym tak dla jednostki jak i całej społeczności wyborom (Ferenz, 2000, s. 47-49). Ma na celu kształtowanie człowieka do dokonania właściwego wyboru lecz bez narzucania przyjętych z góry standardów postępowania. Ma pomóc w odnalezieniu odpowiedzi na pytanie „MIEĆ czy BYĆ?” nie w sposób bezpośredni lecz przez proces kształtowania postaw. Dzieżymir Jankowski zaznacza, że jej rolą jest umiejętne kształtowanie kompetencji człowieka, aby rozwinął on własne standardy i zasady życiowe, które są wynikiem posiadanej wiedzy, refleksji i krytycznie analizowanych własnych doświadczeń na tle doświadczeń innych ludzi i całych historycznych społeczeństw (Jankowski, 1999, s. 45). Odwołajmy się jeszcze do słów podsumowujących rozważania tego badacza w tekście *Edukacja kulturalna wymogiem i szansą współczesnego człowieka*, w którym definiuje służebną funkcję edukacji kulturalnej wobec człowieka: „budować w jego osobowości, systemie doświadczeń, przeżyć i życia codziennego psychiczno-działaniowy fundament niezbędny dla wielostronnej i twórczej obecności w świecie kultury; sprzyjać i wspomagać w realizacji aspiracji i dążeń do samorealizacji kulturalnej (...); rozwijać obrony przez uprzedmiotowieniem, utratą autonomii i tożsamości, unifikacją myślenia i odczuwania oraz uniformizacją zachowań i stylu życia; ułatwiać jednostce bogaty dialog z innymi ludźmi na podłożu wartości humanistycznych, wymagający zaangażowania intelektualnego, emocjonalnego (sympatii i empatii), społeczno-moralnego (alocentryzm, socjocentryzm) i rozwiniętej wrażliwości estetycznej” (Jankowski, 2000, s. 86-87). Można więc przyjąć, że proces edukacji kulturalnej czy wychowania estetycznego w najszerszym tych terminów rozumieniu ma prowadzić człowieka do nieustannej samoedukacji, trwającej przez życie. Na kształt tak rozumianej edukacji wpłynęła filozofia Ericha Fromma, który sugerował ciągłą potrzebę doskonalenia sztuki własnego życia, pisał: „w sztuce życia człowiek jest zarazem artystą i przedmiotem swojej sztuki, jest rzeźbiarzem i marmurem” (cyt. za: Wojnar, 1998, s. 29). Uniwersalizm edukacji zawiera imperatyw nieustannego przekraczania własnych osiągnięć i własnych ograniczeń. Nie polega on na tym, aby stwarzać nadczłowieka, lecz rozwinąć ów indywidualny rys, osobisty potencjał znajdujący się w każdym człowieku.

Edukacja estetyczna oznacza rozwijanie sfery estetycznej człowieka, jego wrażliwości na piękno i obcowanie z pięknem w sztuce. To także uprawianie sztuki, jej przeżywanie i współtworzenie. Głównymi zadaniami wychowania estetycznego jest wzbudzanie zainteresowania sztuką, zdolności właściwego jej rozumienia i przeżywania w społeczeństwie. Należy dodać, że pełni także ważną rolę w rozwoju emocjonalnym człowieka, ponieważ poprzez odbiór sztuki i własną aktywność twórczą dokonuje się rozwój ekspresji, wyobraźni oraz kreatywności (Lewartowicz, 2015, s. 27-28). Kreatywność zaś powszechnie kojarzy się z nieustannym wytwarzaniem rzeczy nowych, eksperymentowaniem z różnorodnymi technikami. W perspektywie edukacji kulturalnej kreatywność to także przywoływanie dawnych arcydzieł sztuki, badanie ich symbolicznego znaczenia i przeżywanie na nowo zawartych w nich treści. Można

dodać, że przeżycie emocjonalne i estetyczne łączy się z wielokrotnym oglądaniem, czy słuchaniem tych samych dzieł sztuki. Jest to szczególnie widoczne wśród dzieci, które nie nużą się słuchając kolejny raz tej samej baśni, czy słuchając ulubionego utworu muzycznego (por. Jabłońska, 1999, s. 131-132). Kreatywność ściśle łączy się z rozwojem człowieka, ale jej rola może zostać zdeprecjonowana, jeśli nie zostanie wpisana w płaszczyznę wartości humanistycznych czy prospołecznych. Warto zaznaczyć, że idea kreatywności dzisiaj często przyjmowana jest bezkrytycznie i oznacza brak ograniczeń, swobodę twórczą czy wolność wypowiedzi. Idea ta jest propagowana przez wielu pedagogów, animatorów, edukatorów oraz inne osoby zajmujące się edukacją kulturalną. Można zauważyć, że ma to związek z ogólną tendencją współczesnej kultury, którą można nazwać nihilizmem aksjologicznym (por. Wojnar, 1999, s. 34-35). W kontekście edukacji kulturalnej istotne jest nadanie kierunku własnej ekspresji ku wartościom wyższym. Myśl ta wymaga uzasadnienia. Bycie człowiekiem oznacza nieustanny wysiłek przekraczania granic zwierzęcości i wyrastania ponad biologiczne i fizjologiczne uwarunkowania w dążności do wyższych wartości pozostających zawsze w sferze ducha. Bez tej misji i bez tego wysiłku jednostka pozostaje na poziomie czystej zwierzęcości, która stanowi jej duchową i intelektualną zagładę. Nie jest nowym przecież stwierdzenie, że metafizyczne wartości stanowią o prawdziwej wartości jestestwa. Bez ducha nie ma człowieka w ogóle, bez kultury tym duchem naznaczonej nie ma człowieczeństwa. Człowiek jako byt wielowarstwowy i skomplikowany tworzy nieprzebrane bogactwo kultury zewnętrznej (kultura materialna) i wewnętrznej (kultura duchowa). Dlatego mówiąc o kulturze nie można wskazywać wyłącznie wytworów techniczno-materialnych interesujących członka konsumpcyjnego społeczeństwa ze względu na utylitaryzm. Kultura jest wynikiem działań twórczych dokonujących się w prawidłowo przebiegającym procesie rozwoju osobowości człowieka. Proces ten, który wskazuje na dynamikę twórczą wydobywa znaczenie wrażliwości na wartości wyższe. Przeżywane z dziełami sztuki integrują go zewnętrznie i wewnętrznie ze środowiskiem. Wtedy to człowiek kształtuje w sobie właściwą wrażliwość na odbiór sztuki wysokiej. Kazimierz Dąbrowski pisze, że: „wielka sztuka oddziałując na przebieg procesu twórczego kształtuje i rozwija całą osobowość. Wielka sztuka zawiera dlatego silne elementy myślowe społeczne i moralne iż przedstawia dramat rozwoju człowieka, jego proces dezintegracji, dynamikę jego stosunku do ideału osobowości, jego drogę od sensualizmu do mistycyzmu, od racjonalizmu do irracjonalizmu od postaw popędowych do nad popędowych, od wymiary biologicznego do nad biologicznego. Skutkiem tego konfliktowego przeżywania postaw jest szukanie nowych treści egzystencjalnych” (Dąbrowski, 1975, s. 31). Poprzez odbiór wielkiej sztuki i własną aktywność dokonuje się także rozwój ekspresji, wyobraźni i kreatywności. Postawa ta umożliwia patrzenie na świat w sposób innowacyjny oraz twórcze nań oddziaływanie. Należy dodać, że w aspekcie wychowania sztuka sprzyja rozwijaniu systemu aksjonormatywnego człowieka. Można wskazać dwa modele wychowania moralnego przez sztukę: afirmatywny oraz dramatyczny. Pierwszy zakłada przekazywanie podstawowych zasad moralnych. W tym celu rozpatruje się dzieła sztuki, które sprzyjają rozważaniom na temat moralności w sposób jednoznaczny i klarownie rozgraniczają dobro od zła. Drugi model jest bardziej skomplikowany. Realizowany jest za pomocą dzieł wstrząsających w połączeniu z osobistymi doświadczeniami odbiorców. Irena Wojnar proponuje przyjęcie takiego rozwiązania, aby w edukacji wczesnoszkolnej, w jej pierwszych etapach

wykorzystywać dzieła sztuki, które zawierają czytelne przesłanie aksjologiczne. W latach kolejnych postuluje wprowadzanie dzieł klasyki europejskiej, które ukazują konflikty, charakteryzujące większość moralnych wyborów człowieka. Rozróżnienie to odpowiada na potrzeby rozwojowe odbiorców sztuki. W pierwszych latach cele wychowawcze koncentrują wokół socjalizacji człowieka i przekazania wartości, które określają jego tożsamość, przynależność do konkretnej wspólnoty społeczno-kulturowej. Na dalszych etapach za główny cel stawia się indywidualizację wychowanków, dlatego cennym środkiem dydaktycznym jest ukazanie dzieł o charakterze problemowym czy polemicznym (za: Lewartowicz, 2015, s. 32-33).

Uczestnictwo w kulturze symbolicznej zakłada wprowadzenie jednostki w świat kultury i sztuki o różnych znaczeniach, kultury która wzbogaca człowieka o wartości pozautilitarne przez rozpoznanie i identyfikowanie się z wartościami przekazywanymi przez różne dziedziny kultury symbolicznej przede wszystkim sztuki plastyczne, muzykę, teatr czy taniec. Jest to usposabianie człowieka do twórczej, refleksyjnej i kreatywnej obecności w świecie symbolicznym i transcendentnym. Uczestnictwo w takiej kulturze formuje autonomiczną osobowość pod wpływem i w procesach tego uczestnictwa (Jankowski, 1999), s. 44).

Definicje edukacji kulturalnej czy estetycznego wychowania budowane w oparciu i jasno określony cel jakim jest kształtowanie człowieka do człowieczeństwa, do wartości duchowych i do piękna, dobra i prawdy, brzmią obiecująco, jednak trzeba postawić pytanie czy rzeczywiście są realizowane i w jakim stopniu. Wydaje się bowiem, że kwestia aktywności w kulturze symbolicznej nie jest zaniedbywana, próbuje się bowiem i to na dość szeroką skalę przekazywać wiedzę na temat sztuki i kultury ogółowi społeczeństwa za pomocą różnych przedsięwzięć kulturalnych, nowych instytucji oraz, a może przede wszystkim środków masowego przekazu. Dzięki mediom można poznać sztukę całego świata, ale... w jaki sposób i czy w ogóle można ją przeżyć, doświadczyć prawdziwie oglądając wirtualną kopię? Współczesne muzea angażują najnowsze technologie w prezentacji swych zbiorów, dbają o to, aby eksponaty można było poczuć, dotknąć a nawet posmakować. Interaktywność zdaje się być nową kategorią estetyczną. A symulakrum zaczyna zastępować oryginał. Wypada zadać pytanie – co rzeczywiście takie spotkanie daje odbiorcy? Czy oglądanie, dotykanie, próbowanie zastępuje kontemplację wartości wyższych przekazywanych przez oryginalny obiekt? Czy Mona Lisa jest tak samo piękna w Luwrze i na ekranie komputera? W końcu na jak długo pozostanie w pamięci jej elektroniczne symulakrum? Czy nie jest to przypadkiem kolejna pułapka konsumpcjonizmu, która sprowadza dzieła sztuki do poziomu towarów i usług, do rzeczy, które można skonsumować a następnie wyrzucić (z pamięci)? Podobnie w szkole aktywność kulturalna często jest redukowana jest do przekazywania wiedzy i informacji na temat kultury, z marginalizowaniem jej wymiaru egzystencjalnego oraz własnej ekspresji. W środowisku domowym zaś codzienna aktywność kulturalna ogranicza się w kierunku aktywności masmedialnej, czemu towarzyszy zaniechanie korzystania z innych środków komunikowania symbolicznego (Jankowski, 1998, s. 226). Można więc stwierdzić, że wirtualizacja świata kultury mająca służyć jej upowszechnianiu, przyczynia się do jej unicestwienia generując skutek odwrotny do zamierzonego celu. Lecz problem wynikający ze sposobu upowszechniania kultury nie jest jedynym dylematem edukacji kulturalnej, która w założeniu

powinna objąć wszystkie grupy społeczne. Trzeba zadać pytanie czy faktycznie zadanie to jest możliwe do wykonania. Czy można prowadzić edukację kulturalną wśród milionów bezrobotnych, czy ludzi bezdomnych zepchniętych na margines życia społecznego? Praktyka dydaktyczno-wychowawcza pokazuje, że z zasobów edukacji kulturalnej chętnie korzystają grupy, które do niedawna wykluczone były z głównego nurtu życia społecznego takie jak osoby chore, niepełnosprawne czy więźniowie. Ale problem osób bezrobotnych i bezdomnych wciąż pozostaje nierozwiązany. Kolejny problem jaki należy postawić snując rozważania dotyczące dostępności kultury i edukacji kulturalnej jest obserwowana współcześnie tzw. odświętność uczestnictwa w kulturze, incydentalność spotkań kulturą ograniczająca się do jednorazowego uczestnictwa w wydarzeniu nagłośnionym przez media jakim jest Noc muzeów, podczas której masowo zwiedzane wystawy dostarczają raczej rozrywki niż refleksji (por. Zaremba, Choczyński, 2014; Zaręba, Wiśniewski, 2015; Zaręba, Klimski, 2016). Uczestnictwo w kulturze ogranicza się do obecności na wielkich widowiskach sportowych, reklamowanych imprezach muzycznych, festynach i innych rozrywkach organizowanych w ramach lokalnych świąt. Uczestnictwo to nie przynosi - jak się wydaje - wielkich korzyści duchowych jednostce, może mieć też nikły charakter grupotwórczy. Ogranicza się bowiem do wspólnego „wyjścia w miasto” służącego rozrywce i konsumpcji, ewentualnie pokazaniu się w określonym miejscu, w którym być wypada.

Współczesny stan edukacji kulturalnej ujawnia tendencje, które zdają się być odległe od ideałów określonych w definicjach. Powszechnie panujące przekonanie o potrzebie zabawy w edukacji prowadzi na manowce powierzchownego przyjmowania kultury, sprowadzania kultury wysokiej do poziomu masowej, dzieła sztuki do poziomu przedmiotu konsumpcji, wiedzę do informacji, dyskusję zamienia w monolog bez większego znaczenia. Dlatego też niezbędny staje się wysiłek, aby całokształt edukacji kulturalnej dzisiejszych pokoleń uległ ponownej humanizacji. Trud ten powinien zostać podjęty w aspekcie jednostkowym oraz w wymiarze społecznym: uczestników kultury i instytucji kultury. Wspólne działanie winno skupiać się wokół udzielania wsparcia każdej jednostce w realizowaniu osobistego udziału w kulturze jako pogłębionego kontaktu z twórczością oryginalną.

Bibliografia:

- Barber B., (2009), *Skonsumowani, jak rynek psuje dzieci, infantylizuje dorosłych i polyka obywateli*, przeł. H. Jankowska, Warszawa: Muza SA.
- Baudrillard J., (2005), *Symulakry i symulacja*, przeł. S. Królak, Warszawa: Wydawnictwo Sic! s.c.
- Dąbrowski K., (1975), *Osobowość i jej kształtowanie poprzez dezintegrację pozytywną*, Warszawa: PTHP.
- Ferenz K., (2000), *Edukacja kulturalna jako nadawanie kształtu ideom*, (w:) *Edukacja kulturalna dzieci i młodzieży*, (red.) B. Idzikowski, E. Narkiewicz-Niedbalec, (s. 43-52), Zielona Góra: Centrum Animacji Kultury w Warszawie.
- Gajda J. (Red.), (1998), *Pedagogika kultury*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Jabłońska M., (1999), *Doświadczenie wartości estetycznych przez dzieci w wieku młodszym*, (w:) *Edukacja Kulturalna w życiu człowieka*, (s. 128-135), Kalisz: Instytut Pedagogiczno-Artystyczny UAM.

- Jankowski D. (red.), (1999), *Edukacja kulturalna w życiu człowieka*, Kalisz: Instytut Pedagogiczno-Artystyczny UAM.
- Jankowski D., (1998), *Aktywność kulturalna - aspekty socjalizacyjne i edukacyjne*, (w:) *Pedagogika kultury*, (s.219-231), Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Jankowski D., (1999), *Edukacja kulturalna w czasach „rewolucji podmiotów”*, (w:) *Edukacja kulturalna w życiu człowieka*, (s. 37-48), Kalisz: Instytut Pedagogiczno-Artystyczny UAM.
- Jankowski D., (2000), *Edukacja kulturalna wymogiem i szansą współczesnego człowieka*, (w:) *Edukacja kulturalna dzieci i młodzieży*, (red.) B. Idzikowski, E Narkiewicz-Niedbalec, (s. 76-87), Zielona Góra: Centrum Animacji Kultury w Warszawie.
- Lewartowicz U., (2015), *Pozalekcyjna edukacja kulturalna w teorii i praktyce*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Lindrstom M., (2009), *Zakupologia. Prawda i kłamstwa o tym, dlaczego kupujemy*, przeł. M. Zielińska, Kraków: Znak.
- Olbrycht K., (2000), *Edukacja kulturalna – pytania o cel w świetle wielości podmiotów*, (w:) *Edukacja kulturalna dzieci i młodzieży*, (red.) B. Idzikowski, E Narkiewicz-Niedbalec, (s. 22-31), Zielona Góra: Centrum Animacji Kultury w Warszawie.
- Peeters M. A., (2010), *Globalizacja zachodniej rewolucji kulturowej. Kluczowe pojęcia i mechanizmy działania*, Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek.
- Ritzer G., (1997), *Mcdonaldyzacja społeczeństwa*, przeł. S.Magała, Warszawa: Muza SA.
- Wojnar I., (1998), *Trwała obecność pedagogiki kultury*, (w:) *Pedagogika kultury*, (s. 21-37), Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Wojnar I., (1999), *Samonychowanie-humanistycznym wyborem człowieka*, (w:) *Edukacja kulturalna w życiu człowieka*, (s. 27-36), Kalisz: Instytut Pedagogiczno-Artystyczny UAM.
- Wrześniak M., (2011), *Różowo mi. O modzie na różowy cuteness w sztuce i kulturze*, (w:) *Mody w kulturze i literaturze popularnej*, (red.) S. Buryła, L. Gąsowska, D. Ossowska, Kraków: Universitas.
- Wrześniak M., (2012), *„Ale lala!” – zabawki świata konsumpcji*, (w:) *Kultura zabawy w zmieniającym się świecie*, (red.) T. Paleczny, R. Kantor, M. Banaszekiewicz, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zaręba S., Choczyński M., (2014) *Konsumując coolture. Europejska Noc Muzeów w Warszawie 2013*, Warszawa: Wydawnictwo: Kontrast.
- Zaręba S., Klimski W., (2016), *Coolturałni. Europejska Noc Muzeów w Warszawie 2015*, Warszawa: Wydawnictwo: Kontrast.
- Zaręba S., Wiśniewski R., (2015), *Cooltura instant. Europejska Noc Muzeów w Warszawie 2014*, Warszawa: Wydawnictwo: Kontrast.